

BEVEZETÉS

Közismert, hogy milyen tragikus jelentősége volt a magyar nyelvterület keleti felének egész fejlődése szempontjából az 1660 körüli megrázkódtatásoknak. Erdély bukása, vagy inkább lassú letűnése vette ezzel kezdetét. A kelet-magyarországi protestáns művelődés olyan pezsgő életű központjai szűnnek meg létezni ez idő tájt, mint a török kézre került Nagyvárad, puritánus iskolájával és a virágzó Szenci Kertész-féle nyomdával; meg a híres pataki kollégium, amely néhány évvel azelőtt még Comeniust is magához vonzotta. S nem fejlődik zavartalanul az erdélyi kultúra sem: tatár csapatok dűlják föl a fejedelemiség szívében a Bethlen és a Rákócziak támogatásával korszerű színvonalra fejlesztett gyulafehérvári művelődési centrumot.

Mindez roppant forráskatasztrófát is jelentett. Itt van az egyik oka annak, hogy mind a mai napig egyetlen igényes összefoglalás sem készült a Rákóczi-szabadságharcot megelőző négy-öt évtized erdélyi és kelet-magyarországi művelődéstörténetéről. Megfelelő szintézis hiányában különösen fontosnak látszik megemlékeznünk a témával foglalkozó újabb munkákról. Tolnai Gábornak a „Végzetes esztendőök” nagy alakjait megelevenítő Tótfalusi-, Bethlen Miklós-Apafi- és Teleki-portréi mellett Bán Imre, Benczedy László, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes tanulmányai nehéz föladatot oldottak meg egy-egy részletkérdés földolgozásával. A korszak kulturális fejlődésére, értelmiségének mindennapi életére, tájékozódására, teljesítményére vonatkozó adatok és dokumentumok publikálása terén azonban nem nagyon gazdagodott a kutatás az utóbbi évtizedekben. Annyira nem, hogy az olyan közléseket, mint Nagy Géza negyven évvel ezelőtt kiadott könyvecskéjét — külföldön „bujdosó” erdélyi diákok húsz századvégi levelével — ma is a példamutató kivételek közt kell emlegetnünk.

A számszerint kevés földolgozásból is arra lehet következtetni, hogy az egyes szellemi áramlatok igazi kikristályosodása már nem jellemző erre az időszakra. Különböző, sőt ellentétes fejlődési tendenciák keresztezik egymást. A vallási és társadalmi kérdésekben határozottan konzervatív, a természetfilozófiában viszont modernül tájékozott és újító kedvű Pósházi János példáját szokás emlegetni. De nem áll egyedül e tekintetben a Patakáról Erdélybe menekült filozófiaprofesszor. Sok kortársa közt Tótfalusi jónéhány ellenfeléről kiderült már, hogy a gyakorlati reformok oly makacs hátráltatói egyúttal igyekeztek elsajátítani és terjeszteni a legkorszerűbb elveket. Mindez a szellemi mozgalmak sokszínűségével, változatainak keveredésével függ össze. Az általános hanyatlás közepette meglepően gazdag a hazai művelődési-ideológiai

irányzatok színeképe. Eleven erő még ezekben az évtizedekben az utolsó forradalmas vallási mozgalom, a puritanizmus. (A legújabb kutatások szerint Erdélyből még a messi Baranyába, a Hódoltság területére is eljut, ott is hódít a mindennapi élet átfogó puritán megújítása, éppen a század utolsó évtizedeiben.) Csak 1660 után bontakozik ki igazán a modern polgári filozófia magyar visszhangja, a hazai kartézianizmus, meg a „természetfilozófiát” fölpezsdítő és általakító atomisztika (ahogyan ezt Mátrai László — az európai összefüggéseket is elemző — tanulmányai bizonyítják). Pontosan ezek az évtizedek hozzák meg a protestáns értelmiség vallási-ideológiai fejlődése és válsága szempontjából olyan döntő jelentőségű áramlatok hazai elterjedését, mint a biblián kívül minden teológiai tekintélyt merészen elvető coccejánizmus (Zoványi Jenő írt erről utoljára tüzetesebben — több mint nyolcvan évvel ezelőtt!). S ugyanebben az időben jelentkezik már a pietizmus, sőt, föltűnnek később majd veszélyessé váló és a korai fölvilágosodást reprezentáló eretnokségek is (remonstráns heterodoxia). Csak tarkítja a képet, hogy még egyszer utoljára hallatják szavukat az erdélyi unitáriusok (Varga Imre kutatásai szolgálnak ehhez új adatokat; Janusz Tazbir munkái pedig a lengyel szociniánusok erdélyi megtelepedéséhez és hatásához). Kollégiumukban viszonylag szabadon nyilatkozhatnak meg a szenzualista elméleti fizika, vagy a következetes vallási indifferenzizmus képviselői.

Mindez az állami élet, a kulturális szervezet bomlásának, nem pedig erejének a jele. A sok áramlat közül egy sem válik országos hatású mozgalommá. Nem körvonalazódnak élesen a radikális újítás és a megcsontosodott maradiság frontjai; az összezsapások szinte csak alkalmiak. Háttérbe szorúlnak a folyton változó aktuális-politikai küzdelmek mögött. Aztán pedig egyre inkább az általános hanyatlás föltartóztatlan folyamata válik jellemzővé.

*

Herepei János adatgyűjtésének és cikkeinek harmadik kötete jórészt éppen a fent elmondottak következtében nem a különböző szellemi áramlatok szerint tagozódik. Az első két kötet (Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében; Apáczai és kortársai — 1965, 1966.) Szenczi Molnár és társai „protestáns későhumanizmus”, a Bisterfeld—Medgyesi-féle presbiterianizmus, a Tolnai Dalival szervezkedni kezdő radikális puritán mozgalom, majd ennek Apáczai-korabeli kiszélesedése rendjén haladhatott, s Apáczai tanítványainak élete és munkássága fölillantásával részben már ráirányította a figyelmet a század utolsó harmadára. Az ott bemutatott adatok és az alább következők nem széppíthetik a vázolt képet, de meggyőzően bizonyítják, hogy az agonizáló Erdélyben és maradék Réseiben — az addigra éppen csak fölserdült, zsenge kulturális organizmus képes magát megőrizni, s utolsó lendülettel a fejlődés egy magasabb fokára jut: kiváló szakemberei teremnek, köztük a világszínvonalat is elérők, mint Tótfalusi. A századvégi generáció legjobbjai — egyéni sorsuk tragikumától függetlenül — jelentékeny fordulatot segítenek elő: képesek egy sor hasznos mesterséget és tudományt emancipálni, hazájukban először meggyökereztetni. Az újfajta értelmiségi szakember típusának a megjelenése indította arra a szerzőt és a szerkesztőt, hogy ebben a mostani kötetben a lényegében tárgyi csoportosítást válassza.

Kötetünk második és harmadik fejezetének hősei nyomdászok, illetve tanárok és pártfogók, munkatársaik, ellenfeleik. A magyar könyv múltjának és

pedagógiatörténetünknek a kutatói remélhetőleg hasznát látják majd annak, hogy ezekben a fejezetekben minél nagyobb számban igyekeztünk közreadni a nyomdák és az iskolák életére vonatkozó adatokat. S az utóbbiban különválasztottuk a hazai iskolázás különböző fokozatairól és problémáiról valló dokumentumokat, meg a külföldi egyetemjárás, a peregrináció bizonyosságait.

A tanár és a nyomdász, a könyv és az iskola fontos tárgya I. és IV. fejezetünknek is. Az a szándék vezetett azonban, hogy valamelyest elkülönítsük és jelentőségben is kiemeljük (a fejedelmi patronátus eljelentéktelenedése idején!) olyan kimagasló főurak, politikusok udvarának művelődési szerepét, mint amilyen mások mellett és előtt Teleki Mihály volt. (A Herepei által bemutatott, eddig teljesen ismeretlen postálkodási napló adatait bizonyosan érdemes lesz kiegészíteni a gazdag Teleki-levéltár eddig még ki nem adott művelődéstörténeti anyagával. — Rendkívül fontos persze, hogy Telekit és társait reálisan, hatalomra törő, erős akaratú politikusoknak lássuk, akik céljaik elérése érdekében nem válogattak az eszközökben, s minden bizonnyal fő törekvéseiknek rendelték alá kultúrpolitikájukat is. Bizonyítja ezt a Telekiek udvarában művelt politikai irodalom is — amit Tarnai Andor ismertetett legújabban.) A kötet utolsó fejezete Kolozsvár néhány patrícius családjával, különösen pedig az unitárius értelmiség több kimagasló alakjával foglalkozik. Ezek a cikkek azért mennek vissza egészen a XVI. század végéig, mert az „antitrinitárius Kolozsvár” — amiről pedig sok új adata van a szerzőnek — kissé háttérbe szorult az első két kötetben.

Allandó törekvésünk volt annak az érzékeltetése, hogy a látszólagos stagnálás mögött milyen erős társadalmi mozgás figyelhető meg a tárgyalt korban. Diákok és mesterek annotált névsoraitól, sírfeliratokon, könyvbejegyzéseken, albumok és számadáskönyvek adatain át lakodalmi és temetési kártázig sokfajta forrást vállaltott meg a cikkek szerzője ennek érdekében. „Leányok tanítására állíttatott Tanító Asszony” és nagyhatalmú püspök, főurak és falura szorult tanáreberek, véglegesen külföldre szakadt tudósok és egyszerű kántorok hősiek szellemi erőfeszítéseit, vagy a puszta fizikai megmaradásért való harcukat segít megvilágítani ez a heterogén anyag. Nem igyekeztünk válogatni; egy kutató gyűjtésének minél teljesebb publikálására bátorított az első két kötet kritikái visszhangja is (különösen Kriza Ildikó észrevételei). Sajnos néhány esetben azonban meg kellett elégednünk azzal, hogy egy-egy nagyobb gyűjteményből részletet mutassunk be (főleg a kolozsvári diáknévsor teljes közléséről mondtunk le nehezen — csakis terjedelmi okokból).

*

XVII. századi művelődésünk, szellemi mozgalmaink adatainak és dokumentumainak közreadását nem tekintjük befejezettnek ezzel a kötettel. További terveink megvalósításában azonban sajnos már nélkülözniünk kell annak segítségét, akinek évtizedes, önfeláldozó munkája biztosította az egész vállalkozás megindítását. A kötet nagy részének nyomdai korrektúrája még a szerző közreműködésével készült. Közbejött azonban a súlyos betegség, majd — 1970 őszén — végső búcsút kellett vennünk a magyar művelődés múltjának egyik legkitűnőbb ismerőjétől. Az adatok és cikkek egy részének ellenőrzése és korrigálása, valamint a kötet hely- és névmutatója azután Herepei János nem egy tisztelő barátjának — itt köszönettel nyugtázott — segítségével készült.

VIII

A Herepei-cikkek e zárókötetének közreadásakor fontos emlékeztetnünk arra: a három kötet közel kétezer oldal terjedelmű anyaga — az életműnek csak egy része. A legnagyobb, önmagukban is megálló, teljességre törekvő földolgozások még kiadásra várnak; köztük olyan — kéziratként már évtizedek óta használt és megbecsült — nagyszabású művek, mint A Házsongárdi temető régi sírkövei, a Kolozsvár helyrajza, a Farkas utcai templom építéstörténete. E munkák hozzáférhetővé tétele már nem lehet a régi magyar irodalom és a XVII. századi szellemi mozgalmak kutatójának feladata. Alapos munkát ígér azonban Herepei János kisebb, „félkész” gyűjtéseinek földolgozása is; különösen pedig az ő példája nyomán megindult széles körű kutatás: kultúrhistóriánk emlékeinek tervszerű föltárása.

Szeged, 1971. március

Keserű Bálint